

گزارشی از
کارگاه نقد و بررسی کتاب جامعه‌شناسی ۲
از دیدگاه سرگروه‌های علوم اجتماعی

ضعف هویت تاریخی

اشاره

با وجود تنوع و تکثر وسایل جدید آموزشی و اطلاع‌رسانی، کتاب درسی هنوز مهم‌ترین ابزار آموزشی در همه سطوح به‌شمار می‌رود و در تحقق اهداف آموزشی و اطلاع‌رسانی نقش اساسی دارد. برای رسیدن به بهره‌وری مطلوب در تألیف کتاب‌های درسی و افزایش کارایی و اثربخشی آن‌ها، لازم است کتاب‌های درسی پیوسته مورد نقد و ارزیابی قرار گیرند تا نقاط قوت آن‌ها تقویت و نقاط ضعفشان برطرف شود. معلمان علوم اجتماعی، به‌عنوان کسانی که برنامه‌قصد شده را در سطح مدارس اجرایی و عملیاتی می‌کنند و با نقاط قوت و ضعف کتاب درسی از نزدیک آشنایی دارند، بهترین و با صلاحیت‌ترین افراد برای نقد و ارزیابی کتاب‌های درسی هستند. از این‌رو در این گزارش ابعاد مختلف هویت ملی در کتاب جامعه‌شناسی ۲ از نظر سرگروه‌های علوم اجتماعی استان‌ها در همایش کشوری سال ۱۳۹۱ در گیلان، با روش تحلیل محتوا مورد نقد و بررسی قرار گرفته است.

مقدمه

یکی از اهداف مهم تدوین کتاب‌های علوم اجتماعی، تقویت «هویت ملی» و مؤلفه‌های آن است. هویت موضوعی بسیار پیچیده و چندبعدی است. کدامین جامعه، گروه و فرد است که با موضوع هویت درگیر نباشد. در واقع، یکی از اساسی‌ترین پرسش‌هایی که همواره بشر با آن درگیر بوده است، پرسش از کیستی خود و جامعه خود بوده است. انسان‌ها و جوامع در تمام دوره‌های تاریخی، به‌دنبال یافتن پاسخ روشنی برای این پرسش‌ها بوده‌اند. نظام‌های سیاسی در تلاش‌اند تا از راه‌های مختلف جواب‌های معینی به سؤال از جامعه خود بدهند. یکی از این راه‌ها، توجه به نظام آموزشی و کتاب‌های درسی است. معمولاً سیاست‌های ایدئولوژیک، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی نظام‌های اجتماعی مختلف در کتب درسی بازتاب پیدا می‌کنند.

درباره معنی «هویت» در زبان فارسی تعاریف بسیاری ذکر شده است. در «لغت‌نامه دهخدا» هویت «تشخیص» معنا شده است که میان حکما و متکلمان مشهور است. در «فرهنگ معین» نیز ذات باری تعالی، هستی وجود، آنچه موجب شناسایی شخص باشد، آمده است. هویت اصطلاحاً مجموعه‌ای از شاخص‌ها و علائم در حوزه مؤلفه‌های مادی، زیستی، فرهنگی و روانی است که موجب شناسایی فرد از فرد، گروه از گروه یا اهلیت از اهلیت دیگر و فرهنگی از فرهنگ دیگر می‌شود.

پری مسلمی پور لالمی، دبیر دبیرخانه راهبری کشوری علوم اجتماعی، دانشجوی دکترای جامعه‌شناسی
سلیمان میرزایی راجعونی، دبیر دبیرخانه راهبری کشوری علوم اجتماعی، دانشجوی دکترای جامعه‌شناسی

او در سال ۱۹۷۶ روی نوجوانان دختر و پسر دبیرستانی ۱۸-۱۵ ساله حاکی از آن است که: «با افزایش سن افزایش شکل‌گیری هویت را شاهد هستیم، اما این افزایش معنی‌دار نیست.» میل من^۲ نیز در سال ۱۹۷۷ شکل‌گیری هویت را در پسران پنج گروه سنی ۱۲، ۱۵، ۱۸، ۲۱ و ۲۴ سال مورد مطالعه قرار داد. نتایج این پژوهش نشان داد که آزمودنی‌ها در آغاز نوجوانی دارای هویت پیش‌رس یا سردرگم بودند و بیشترین

تغییرات هویتی بین ۲۴-۲۱ سالگی مشاهده شد (مارسیا، ۱۹۸۰). اکثر مطالعات انجام شده روی شکل‌گیری هویت مربوط به دوران آخر نوجوانی - یعنی سال‌های دبیرستان - می‌شود. پس از سن ۱۸-۱۵ سالگی، نوجوان بررسی در مورد امکانات را متناسب با تعهدات افزایش می‌دهد. به نظر می‌رسد که هویت در ۲۱-۱۸ سالگی شکل می‌گیرد (آدامز، ۱۹۹۲، به نقل از: آخوندزاده، ۱۳۸۳).

در تاریخ ایران نیز همواره گفتمان‌های هویتی با تأکید بر بعد دینی و ملی آن وجود داشته‌اند. در دوره بعد از اسلام، شاید **فردوسی** اولین کسی باشد که به هویت ایرانی توجه کرده و در قالب «شاهنامه» به آن پرداخته است. اکثر متفکران و علما به‌طور ماهرانه بر تلفیق تاریخ ملی و دینی تأکید کرده‌اند. شکل‌گیری دولت شیعی صفوی نیز براساس هویت ایرانی و اسلامی بوده است. صفویه در کنار توجه به شیعه، اهمیت زیادی برای ملیت ایرانی قائل بود. **شاه اسماعیل** می‌گفت: «من فرزند حیدرم، فریدونم، کیخسروم، جمشید هستم، رستم پسر زال هستم» (احمدی، ۱۳۸۳: ۶۷-۶۳).

در دوره جدید مطالعات بسیاری در زمینه هویت در ایران انجام شده است. در تحقیقات **عبداللهی** (۱۳۸۱)، **مسعود فرد** (۱۳۸۵)، رسول‌زاده (۱۳۸۵)، حاجیانی (۱۳۸۸) و... هویت ملی، مذهبی و فرهنگی افراد مورد بررسی شده است. حسین‌نژاد (۱۳۸۶)، رضایی (۱۳۸۵)، پورزارعیان (۱۳۸۹) و... به بررسی و سنجش هویت در دانش‌آموزان و دانشجویان پرداخته‌اند. در این میان کتاب‌های درسی نیز از بعد پرداختن به هویت ملی مورد نقد و بررسی قرار گرفته‌اند که می‌توان به تحقیقات **صالحی عمران** و همکارانش (۱۳۸۷) و عبدی و لطفی (۱۳۸۷) در این زمینه اشاره کرد. **صادق‌زاده** نیز در بررسی‌های خود به این نتیجه

رسیده است که محتوای کتاب‌های درسی تاریخ و ادبیات فارسی دوره متوسطه رشته علوم انسانی ایران به‌طور متعادل و متوازن به نمادهای ملی (پرچم، سرود ملی، تقویم رسمی، مکان‌های تاریخی، هنر ایرانی، لباس ایرانی، جشن‌های ملی، دفاع از سرزمین و نخبگان و مشاهیر ملی) نپرداخته‌اند.

مراتب و ابعاد هویت

برای هویت مراتب متفاوتی را می‌توان برشمرد:

- **هویت فردی:** که به این سؤال پاسخ می‌دهد: «من کیستم و به کجای جهان تعلق دارم؟»
  - **هویت اجتماعی:** هویت گروهی است و یک جمع را از دیگر جمع‌ها (گروه‌ها) جدا می‌سازد.
- همچنین، می‌توان در یک تقسیم‌بندی هویت جمعی را به هویت خانوادگی، هویت قومی، هویت ملی، هویت امتی و هویت بین‌المللی (جهانی) تجزیه کرد.

هویت ملی نیز در واقع نوعی هویت اجتماعی است. پدیده ملت نه طبیعی است و نه جاودانه و ملیت بیشتر در باورهای ذهنی ریشه دارد تا واقعیت‌های عینی. دو عنصر عمده و مشترک هویت ملی، احساس تعهد و تعلق عاطفی است. هویت ملی مجموعه‌ای شناختی، اعتقادی و روانی است که با تأثیرگذاری بر کنش‌های اجتماعی موجب هم‌بستگی و انسجام در سطح ملت می‌شود.

هویت ملی دارای پنج بعد است:

- ۱ **بعد اجتماعی:** به کیفیت روابط اجتماعی فرد با نظام کلان اجتماعی می‌پردازد.
- ۲ **بعد تاریخی:** آگاهی مشترک افراد یک جامعه از گذشته تاریخی و احساس دل‌بستگی به آن و احساس هویت تاریخی. نکته مهم در این بعد آن است که افراد باید تفسیر مشترکی از وقایع گذشته داشته باشند تا دچار تعارض نشوند.
- ۳ **بعد جغرافیایی:** نگرش نسبت به آب و خاک یا قلمرو سرزمینی.
- ۴ **بعد فرهنگی:** مجموعه ذهنی مشترکی است که در گذشته شکل گرفته و طی فرایند جامعه‌پذیری به نسل‌های بعدی منتقل شده است. علاوه بر بعد ذهنی، فرهنگ دارای بعد عینی نیز هست که به آن «میراث فرهنگی» می‌گویند.
- ۵ **بعد سیاسی:** مهم‌ترین مؤلفه هویت ملی بعد سیاسی است. افرادی که از لحاظ فیزیکی و قانونی عضو یک نظام یا ساختار سیاسی هستند، داخل مرزهای ملی یک کشور زندگی می‌کنند و از لحاظ روانی نیز خود را اعضای آن نظام می‌دانند، خود را متعلق به یک ملت می‌پندارند. باید یادآور شد که کمیت و کیفیت مؤلفه‌های هویت ملی نسبی است. از هویت ملی با توجه به مقاصد گوناگون، تعاریف زیادی به‌عمل آمده است.

پیشینه تحقیق درباره هویت

به‌لحاظ اهمیت موضوع هویت تاکنون تحقیقات زیادی در مورد آن صورت گرفته است. از جمله این تحقیقات می‌توان به مطالعات لایوه^۳ اشاره کرد. نتایج مطالعات انجام شده توسط

ردیف	شرح معیار	درس و شماره صفحه						
		درس ۷	درس ۸	درس ۹	درس ۱۰	درس ۱۱	درس ۱۲	درس ۱۳
۱	اعتقاد به وجود جامعه ملی - ایرانی و تمایل به زندگی در جامعه ملی	۵۳	۶۱	-	۷۱	۷۴	-	۸۶
۲	ضرورت وجود جامعه ملی - ایرانی	۵۴	-	-	۶۸	۷۵	-	-
۳	احساس عضویت در جامعه ملی - ایرانی	-	-	-	۶۹	۷۶	-	۸۶
۴	تمایل به عضویت در جامعه ملی - ایرانی	۵۵	-	-	۶۸	۷۷	-	-
۵	احساس تعلق به جامعه ملی - ایرانی	۵۴	-	-	۶۸	۷۵	-	۸۶
۶	تعهد به حفظ جامعه ملی - ایرانی	۵۴	-	-	۶۸	۷۵	-	-
۷	پذیرش دیگران به عنوان هموطن	-	۵۸	-	۷۰	۷۵	-	-
۸	نگرش نسبت به دیگران متعلق به ملت	-	۵۸	-	۶۹	۷۵	-	-
۹	باورهایی در باب ریشه‌های اجتماع ملی	-	-	-	۷۰	۷۴	-	-
۱۰	اعتقاد راجع به سرنوشت و آینده جامعه ملی	۵۴	۶۰	-	۶۹	۷۴	-	-
۱۱	احساس افتخار نسبت به عضویت در جامعه ملی	۵۵	۵۸	-	۶۸	۷۷	-	-
۱۲	تمایل به پرداختن هزینه لازم برای عضویت در جامعه ملی	-	۶۰	-	۶۸	۷۵	-	-
۱۳	نگرش نسبت به مبانی همبستگی و همکاری اجتماعی	۵۶	-	۶۴	۶۹	۷۵	-	۸۷
۱۴	اعتقاد به ضرورت وحدت و همبستگی سیاسی و اجتماعی کل جامعه سیاسی ایران	-	۵۸	۶۳	۶۸	۷۵	-	۸۷ و ۸۸
۱۵	جایگاه و نقش خود در ساختار سیاسی	-	-	۶۴	۷۳	۷۶	۸۳	۸۶
۱۶	تعریف و تعیین دوره تاریخی ملت ایران	-	-	۶۵	۶۸	۷۵	-	-
۱۷	احساس تعلق به دوره‌های تاریخی	-	-	-	۷۰	-	-	-
۱۸	احساس افتخار نسبت به تعلق و سابقه تاریخی	۵۵	-	-	۷۰	۷۵	-	-
۱۹	تصور محدوده جغرافیایی ملت ایران	-	-	-	۶۸	۷۶	-	-
۲۰	نگرش مثبت نسبت به آب و خاک	۵۵	-	-	۶۹	۷۷	-	-
۲۱	نگرش نسبت به جایگاه سرزمین ایران در کره زمین	-	-	-	-	۷۷	-	-
۲۲	نگرش نسبت به مناسب بودن سرزمین برای زندگی و سعادت	-	-	-	۷۰	۷۵	-	۸۷
۲۳	مرجع دانستن زندگی در کشور خود نسبت به زندگی در کشورهای دیگر	-	-	-	-	۷۵	-	۸۷
۲۴	دلبستگی و تعلق به سرزمین ایران	۵۵	-	-	-	۷۵	-	۸۷
۲۵	آمادگی برای دفاع از آب و خاک در زمان خطر و تعرض به آن	-	-	-	-	۷۵	-	-
۲۶	علاقه‌مندی به یکپارچگی سرزمین در آینده	-	-	-	-	۷۵	-	-
۲۷	احساس آرامش و آسایش در صورت زندگی در این سرزمین	۵۶	-	-	۷۲	-	-	۸۷
۲۸	ارزش‌گذاری و قضاوت نسبت به میراث گذشته	-	-	-	۷۰	۷۶	-	-
۲۹	اعتقاد نسبت به حفظ و تقویت میراث فرهنگی	۵۳	۶۱	-	۷۱	۷۷	-	-
۳۰	اعتقاد و ارزش‌گذاری نسبت به زبان فارسی	-	-	-	-	۷۵	-	-
۳۱	تربیت و نام‌گذاری فرزند	-	-	-	-	۷۶	-	-
۳۲	ارزش‌گذاری نسبت به فرهنگ قومی، ملی، دینی و جهانی	۵۶	۶۰	-	۷۲	۷۴	۸۳	۸۹
۳۳	ارتباط میان فرهنگ ایرانی و فرهنگ دینی	۵۶	-	-	۶۹	۷۴	۸۳	-

بعد اجتماعی

بعد تاریخی

بعد جغرافیایی

بعد فرهنگی

جدول ۱
بررسی کاربرد ابعاد هویت ملی به تفکیک صفحات کتاب

مورد شناسایی و امکان تجدیدنظر در آن را مهیا کنیم، به بررسی میزان بازتاب ابعاد هویت در کتاب درسی می‌پردازیم. نتایج چنین مطالعه‌ای علاوه بر کاربرد در آموزش و پرورش، می‌تواند برای پژوهشگران حوزه برنامه‌ریزی درسی و سایر علاقه‌مندان به موضوعات تعلیم و تربیت و هویت مفید باشد.

اهداف

بررسی دیدگاه‌های سرگروه‌های علوم اجتماعی در مورد بازتاب هویت در کتاب درسی جامعه‌شناسی ۲، اهداف زیر را دنبال کرده است:

۱. تعیین میزان بازتاب هویت ملی - اجتماعی در کتاب جامعه‌شناسی دو ۲. تعیین میزان بازتاب هویت ملی - تاریخی در کتاب جامعه‌شناسی دو ۳. تعیین میزان بازتاب هویت ملی - جغرافیایی در کتاب جامعه‌شناسی دو ۴. تعیین میزان بازتاب هویت ملی - فرهنگی در کتاب جامعه‌شناسی

به زعم شیخاوندی (۱۳۸۰)، حضور دائم نمادهای ملی - قومی، نظیر پرچم و نقشه در کلاس‌های درسی می‌تواند نقش مهمی را در شناخت و درونی کردن مفاهیم و تعمیم عواطف خاص قومی (خاص‌گرایی قومی) به عواطف ملی (عام‌گرایی ملی) ایفا کند. **خدایار** (۱۳۸۷) نیز در تحقیق خود به این نتیجه رسیده است که به حوزه تمدن ایرانی در حد بسیار کم پرداخته شده است.

با توجه به تغییر کتاب جامعه‌شناسی ۲ سال سوم انسانی در سال تحصیلی ۱۳۹۰، این سؤال به ذهن خطور می‌کند که: «ابعاد هویت در کتاب جدیدالتألیف جامعه‌شناسی ۲ چگونه و به چه میزان بازتاب یافته است؟» در این گزارش «دیدگاه سرگروه‌های درس علوم اجتماعی استان‌ها درباره میزان بازتاب انواع هویت در کتاب درسی جامعه‌شناسی ۲» بررسی شده است.

اهمیت هویت در کتاب درسی

پرداختن به ابعاد گوناگون هویت در کتاب‌های درسی به پرورش شهروندانی آگاه و مسئول منجر خواهد شد. در اینجا به‌منظور آنکه کاستی‌های کتاب درسی را در این

ادامه جدول صفحه قبل

۳۴	ارزش‌گذاری به ساختارهای سیاسی گذشته	-	-	-	۶۸	۷۴	-
۳۵	اعتقاد به ضرورت استقرار یک نظام سیاسی واحد بر کل جامعه ایران	-	-	-	-	۷۶	۸۳ و ۸۴
۳۶	علاقه قلبی به یک سیستم سیاسی دارای ارزش‌های همه‌پسند در کشور	-	-	-	-	-	۸۳ و ۸۴
۳۷	دفاع از یکپارچگی و همبستگی سیاسی	۵۵	-	-	-	-	۸۹
۳۸	نوع ایدئولوژی سیاسی مناسب برای نظام سیاسی مطلوب	-	-	-	۷۷	۸۳ و ۸۴	۸۹
۳۹	نوع ساختار قدرت مناسب برای کشور	-	-	-	۷۷	۸۳ و ۸۴	۸۹
۴۰	منبع قدرت نظام سیاسی	-	-	-	۷۶	۸۳	۸۹
۴۱	جایگاه و نقش خود (شهروند) در سیستم سیاسی	-	-	-	۷۶	۸۳	۸۶
۴۲	نگاه و نگرش نسبت به جایگاه و نقش حکام در جامعه	-	-	۶۵	-	۷۶	۸۶ و ۸۷
۴۳	نگرش نسبت به حکام گذشته در نظام‌های سیاسی گذشته	-	-	۶۶	-	۷۷	۸۲
۴۴	جایگاه کشور در نظام سیاسی بین‌المللی	-	-	۶۴	-	۷۷	-
۴۵	دفاع از تصمیم‌گیری‌های سیستم سیاسی کشور	۵۶	-	۶۴	-	۷۵	۸۳ و ۸۴
۴۶	حمایت از سیاست‌های کلان کشور	۵۶	-	-	-	۷۷	۸۹

دو ۵. تعیین میزان بازتاب هویت ملی - سیاسی در کتاب جامعه‌شناسی دو با توجه به اهداف فوق، سؤال اساسی این بررسی از این قرار بوده است: «تا چه میزان به هویت ملی در ابعاد اجتماعی، تاریخی، جغرافیایی، فرهنگی و سیاسی در کتاب جامعه‌شناسی ۲ پرداخته شده است؟»

روش‌شناسی

این تحقیقات از نوع، توصیفی - تحلیلی است. جامعه آماری آن کتاب جامعه‌شناسی ۲، چاپ ۱۳۹۰ با کد «۲۸۱/۱/۲» است. نظر به اینکه جامعه آماری محدود بوده است، لذا کل کتاب به‌عنوان نمونه آماری انتخاب شده است. مقولات تحلیل محتوای کتاب از منظر هویت ملی، توسط محقق و سرگروه‌ها تعیین شده‌اند و سپس ۳۲ نفر از سرگروه‌های علوم اجتماعی در قالب کارگروه‌های ۴ تا ۵ نفری به ارزیابی و استخراج محتوای کتاب شامل متن دروس مربوط، فعالیت‌های تصویرها و تمرین‌های آن براساس این مقولات پرداخته‌اند. در تجزیه و تحلیل داده‌ها از آمار توصیفی استفاده شده است.

تعریف عملیاتی مؤلفه‌ها و شاخص‌های هویت ملی

در این بررسی، اهم مفاهیم، مؤلفه‌ها و شاخص‌های هویت ملی در کتاب درس جامعه‌شناسی ۲ به‌صورت جدول ۱ دسته‌بندی شده‌اند. به‌منظور سنجش میزان بازتاب ابعاد هویت ملی در کتاب جامعه‌شناسی، از فهرست‌وارسی (چک‌لیست) محقق ساخته استفاده شد که در آن، مؤلفه‌های شماره ۱۵-۱ مربوط به بعد اجتماعی، ۱۸-۱۶ بعد تاریخی، ۲۷-۱۹ بعد جغرافیایی، ۳۳-۲۸ بعد فرهنگی و ۴۶-۳۴ بعد سیاسی هویت ملی را شامل می‌شوند.

نتیجه‌گیری

نتایج بررسی دروس‌های ۷ تا ۱۳ کتاب جدیدالتألیف جامعه‌شناسی ۲ که به موضوع هویت اختصاص

ردیف	شاخص	شماره گویه	تعداد گویه	فراوانی	درصد
۱	بعد اجتماعی هویت	۱ تا ۱۵	۱۵	۵۶	۴۰
۲	بعد تاریخی هویت	۱۶ تا ۱۸	۳	۷	۵
۳	بعد جغرافیایی هویت	۱۹ تا ۲۷	۹	۱۹	۱۴
۴	بعد فرهنگی هویت	۲۸ تا ۳۳	۶	۱۶	۱۱
۵	بعد سیاسی هویت	۳۴ تا ۴۶	۱۳	۴۲	۳۰
۶	مجموع		۴۶	۱۴۰	۱۰۰

جدول ۲
بررسی فراوانی و درصد هر یک از ابعاد هویت ملی

دارند، (جدول ۲) حاکی از آن است که از نظر سرگروه‌های علوم اجتماعی استان‌ها، بعد اجتماعی هویت با ۵۶ مورد و ۴۰ درصد فراوانی، بعد سیاسی هویت با ۴۲ مورد و ۳۰ درصد فراوانی، بعد جغرافیایی هویت با ۱۹ مورد و ۱۴ درصد فراوانی، بعد فرهنگی هویت با ۱۶ مورد و ۱۱ درصد فراوانی و بعد تاریخی هویت با کمترین تعداد فراوانی، یعنی ۷ مورد تنها ۵ درصد را به خود اختصاص داده است. از نظر سرگروه‌های علوم اجتماعی کشور، بازتاب هویت تاریخی در کتاب جامعه‌شناسی ۲ تنها ۵ درصد کتاب را به خود اختصاص داده است. این در حالی است که به ابعاد سیاسی و اجتماعی توجه بیشتری شده است. رعایت در تناسب به‌کارگیری مفاهیم در کتاب‌های درسی به دانش‌آموزان کمک می‌کند که به‌طور همه‌جانبه رشد کنند. تأکید بر هویت تاریخی ایرانی موجب پیوند دانش‌آموز با عناصر افتخارآمیز تاریخی او می‌شود و تعلق او را نسبت به هویت ملی‌اش افزون خواهد کرد. لذا پیشنهاد می‌کنیم در بخش‌های گوناگون کتاب، مانند تصویرها، متن و فعالیت‌های کتاب، از مفاهیم و مضامین تاریخی استفاده شود.

پی‌نوشت‌ها

1. identity
۲. برای اطلاع بیشتر از بحث هویت و انواع آن، نک: جامعه‌شناسی هویت ایرانی، ابراهیم حاجیانی، پژوهشکده تحقیقات استراتژیک، تهران، ۱۳۸۸.

3. Laveyeh
4. Mil man

منابع

۱. حاجیانی، ابراهیم (۱۳۸۸). جامعه‌شناسی هویت ایرانی. پژوهشکده تحقیقات استراتژیک، تهران.
۲. آخوندزاده، محمدباقر (۱۳۸۳). هویت ملی - مذهبی جوانان. انتشارات دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم.
۳. پورزارعیان، ناصر (۱۳۸۹). بررسی انواع و میزان هویت‌یابی دانش‌آموزان (مطالعه موردی در میان دانش‌آموزان دوره متوسطه آموزش و پرورش ناحیه ۲ تبریز). شورای تحقیقات استان آذربایجان شرقی، کمیته پژوهشی، ناحیه ۲ تبریز.
۴. خدایار، ابراهیم؛ فتحی، اعظم (۱۳۸۷). «هویت ملی در کتاب‌های درسی دوره متوسطه». فصل‌نامه مطالعات ملی. سال نهم، شماره ۳.
۵. رسول‌زاده، میکائیل (۱۳۸۵). بررسی نقش آموزش و پرورش در خصوص بحران هویت در نوجوانان و جوانان در استان آذربایجان شرقی. سازمان آموزش و پرورش استان آذربایجان شرقی.
۶. شیخاوندی، داود (۱۳۸۰). ناسیونالیسم هویت ایرانی. مرکز بازشناسی اسلام، تهران.
۷. عبدی، عطاءالله؛ لطفی، مریم (۱۳۹۰). «جایگاه هویت ملی در کتب درسی دوره متوسطه، هویت ملی در کتاب‌های درسی دوره متوسطه». فصل‌نامه مطالعات اجتماعی. سال نهم، شماره ۳.
۸. عبدالمهدی، محمد و حسینی، محمدعثمان (۱۳۸۱). «گرایش دانشجویان بلوچ به هویت ملی در ایران». مجله جامعه‌شناسی. دوره چهارم، شماره ۴. زمستان ۱۳۸۱.